

РЕЧЕВИЯТ ЕТИКЕТ В СЪВРЕМЕННАТА УЧЕБНА ДОКУМЕНТАЦИЯ ЗА I – IV КЛАС

Маруана Мангева

Етикетът на речта е явление с отличителен лингвистичен и над-лингвистичен статус. Той е “микросистема от националноспецифични устойчиви формули за общуване, приети и предписани от обществото за установяване на контакт между събеседниците, за поддържане на общуването в избрана тоналност”. (20, с. 8)

Речевиият етикет пряко кореспондира с комуникативната култура, с личностната интелектуална мотивация на поведението. Използвани от всеки носител на езика, неговите формули са необходимост в ежедневните контакти. Чрез тях се синхронизират социалните отношения, избягват се асиметричният диалог и авторитарният стил на общуване.

Поставен в контекста на съвременните обществени процеси у нас, етикетът на речта се свързва с амбициозната задача на България да бъде част от цивилизования свят. В стремежа си към модерна, отворена демократична общност безспорно се нуждаем и от култура на речевото поведение.

През последните посттоталитарни години у нас вежливата реч

се разглежда като стратегия на социалния успех, като потенциал за ефективност на контактите в различни, перспективни области на живота – политика, бизнес, търговска реклама и др. Неслучайно днес в много страни по света (Америка, Англия, Япония), включително и в България, се създават наръчници и програми за обучение на деловата личност, според които културното речево поведение се свързва с очакванията за изграждане на добър социален имидж. С основание в тях се отделя сериозно внимание на речевите стратегии за успех: как да се предложи стока, на кои нейни достоинства да се наблегне; как да се водят преговори; как да се обърнем към овластено лице. Тъй като светът около нас динамично се променя, а редом с това се преустройва и езиковата норма, ние се учим цял живот, включително и на речева етикеция. Активният период, през който се добива грамотност по учтивост, започва от ранната възраст на човека. Отначало детето търси критерии за речева култура в своето семейство, а по-късно – и в предучилищните

заведения, в началното училище. Но за съжаление настъпилата през последните години демократизация на речевото поведение предлага все по-малко престижни етикетни еталони на подрастващите. Ограничени на брой остават онези институции, които могат да представят убедителни аргументи пред учениците срещу пренебрегването на етикетната норма от страна на масмедиите, на т.нар. "публични личности" и пр.

Новите обществени и речеви реалности отправят нови "поръки" към българското училище. В съответствие с това се внасят съществени транс формации във философията и стратегията на началното образование. Тези промени най-общо се свеждат до следното: учебно-възпитателният процес се поставя в контекста на социалните позиции и потребности на малкия ученик. Безспорно "ако училището изпълнява както трябва своите функции, едва ли ще ни бъдат необходими институции, с които да превъзпитаваме възрастните хора" (1, с. 144) Във връзка с това на обучението по роден език, като "пръв и главен предмет" (Т. А. Балан), се отрежда основната отговорност за развитието на вежливата детска реч.

Като имаме предвид социалната и дидактическата значимост на речевия етикет като стратегия на успеха, в настоящото изложение се ръководим от задачата да направим анализ на учебната документация по роден език в I – IV клас по посока на коментирания проблем. Това позволява да се установи какъв потенциал се предлага за развитието на вежливата детска реч, както и да се открият нерешените въпроси. Очакването е да се разкрие възможност в контекста на получените резултати да се градят методически дирения за усъвършенстване на обучението в етикетна речева комуникация в началното училище.

Какви разсъждения и изводи във връзка с темата на изложението можем да направим?

Като отговор на острата социална потребност от езиково възпитание и в съответствие с комуникативно-речевата ориентация на учебния процес по български език и литература (четене) в I – IV клас, в съвременните методически дирения се очертава проблемът "Общуване и култура". Изтъква се значимостта му за филологическото образование на учащите се. Етикетът на речта се разглежда като главен елемент на комуникативната култура. Подчертава се необходимостта от целе-

насочено образование в тази насока. Твърди се, че “в основата на етикетното общуване стои системата от специфични умения и навици и училищната възраст е най-подходяща за нейното овладяване.” (14, с. 15)

Днес в методическата наука е неоспорима тезата, че обучението за усвояване нормите на добрия тон трябва да започне още от старта в I клас и да продължи през целия курс на образованието. Овладяването на речевия етикет се приема като неделима част от процеса за получаване на лингвистични и речеви знания и формиране на съответни комуникативно-речеви умения.

В подкрепа на необходимостта от етикетно образование застават социолингвистичните наблюдения над речевата изява на 6-11-годишните. (15, с. 46-51) Доказва се, че през първия период на родноезиковото обучение в училище има “реални лингвистични условия за изграждане на основите на системна работа върху речевия етикет” (16, с. 48)

Въпреки категоричността и убедителността на представените констатации в методическата литература отсъстват конкретни решения за развитие на вежливото детско слово. Вярно е, че в контекста на научните съчинения,

разглеждащи въпросите за изграждането на комуникативно целесъобразната ученическа реч, частично са засегнати и проблеми, свързани с етикетната комуникация. В отделни статии и бележки са подсказани възможностите на ситуативните упражнения за формиране на умения за етикетно общуване. (10, с. 47-56) Но до този момент не е представен, обоснован и апробиран изчерпателен методически модел за обучение на 6-11-годишните ученици във вежлива реч. Разработките, пряко ориентирани към проблемите на етикетната комуникация, се свеждат по-скоро до констатации за необходимостта от етикетно образование в началното училище. Те са само “заявка” за бъдещи, по-обстойни дирения и конкретни практически решения.

Новите методически концепции, от 1981 г. до днес, намират закономерно отражение в учебната документация на началното училище. В съответствие с комуникативно-речевата ориентация на учебния процес като цел на родноезиковото обучение се приема “оптимално за възрастта развитие на устната и писмена реч на учениците”. (19, с. 1) В този контекст се вписва и работата за получаване на етикетно образование в началната училищна възраст.

Две от основните задачи на учебния предмет български език и литература (четене) в I – IV клас пряко кореспондират с посочените проблеми, а именно: “да изгражда у учениците култура на общуване и на речево поведение”; “да развива комуникативно-речевите способности”. (19, с. 1)

И тъй като речевото поведение се нормира и регулира от етикета на речта, в учебното съдържание по роден език са включени теми, въвеждащи учениците в нормите на добрия тон. В раздела за развитие на контекстната реч в I клас е предвидена работа с етикетния речев компонент в следния обем и насоки: “Речев етикет. Поздрав. Сбогуване. Молба. Благодарност”. (19, с. 10) Съдържанието на учебната дейност във II клас включва: “Речев етикет: благодарност и извинение по конкретни поводи; писане на честитки, по-кани”. (19, с. 15) В III клас е предвидено: “Състав на обяви, покани. Поздравления по случай рожден ден и празници”, (19, с. 24) “Изразяване на благодарност. Писане на писмо”. (19, с. 26) В раздела “Езикова култура – практически умения”, включен в учебното съдържание по български език в IV клас, е регламентирано: “Участие в диалог (съобразяване с адресата, обръщение към познат и не-

познат, употреба на учтива форма, подбор на изразни средства с оглед адресата и целта на общуването”, “писмено приветствие”. (17, с. 15)

Съпоставена с учебните програми от 1951 г. до днес, сега действващата документация най-ясно визира проблемите за вежливата детска реч, въпреки че те са маркирани за първи път още през 1984 г. (18) Това е принос в методическата стратегия на началното родноезиково обучение, израз на стремежа да се откликне на реално значими социални ангажименти на българското училище.

Но успоредно с достойнствата в съвременната документация се очертават и несъвършенствата. Какви са те?

Методическият “прочит” на предложеното в учебната програма води към извода, че не е показана добре обмислена, пълна и научно достоверна система на обучението във вежлива детска реч. Учебното съдържание е представено твърде общо. Не са посочени отчетливо лингвистичните и речеви знания и съответните комуникативно-речеви умения, които са обект на усвояване. Не е представена тяхната възходяща дидактическа градация по класове. Вместо това програмата предлага изброени названия на някои

лексико-семантични полета на етикета на речта или на отделни текстови жанрове.

Съвсем основателно на преден план в целта и задачите на началното родноезиково обучение са изнесени изискванията за формирането на детските комуникативно-речеви умения. Но тези умения следва да се градят на основата на определен обем лингвистични и речеви знания. В учебното съдържание не присъства понятиен апарат, обслужващ практическите цели на етикетното образование в началното училище. Предполага се обучение на интуитивно равнище, върху достъпна за детето лингвистична и речеведска теория.

Текстовете, които се създават от учениците като реализация и продукт на етикетната речева дейност, не са отчетливо диференцирани типологично: по форма (устни, писмени); според тактиката на взаимодействие между комуникативните партньори (диалог, монолог); с оглед на функционално-стиловата маркираност (делови, разговорни и др.)

Това частично е сторено по отношение на жанровата принадлежност. В учебното съдържание по български език във II клас е предвидена работа върху съобщение, покана, поздравление. Но и в

този случай се разчита главно на имитационна детска дейност, "по образец", без опора на достъпни за второкласника знания от лингвистиката на текста и на речевия етикет. (2, с. 14-15, с. 81-84)

В учебната документация не са ясно диференцирани речевите действия, в които ще се включат учениците при проявите на учтивост. Така например в учебното съдържание в I, II, III клас е предвидена работа с формули от ситуацията "Благодарност". (19, с. 10, 15, 26)

Ще припомним, че етикетната комуникация в този случай може да се осъществи под формата на устен диалог при пряко или при дистантно положение между събеседниците (напр. разговор в магазина и разговор по телефона). Възможно е тя да потече и в условията на писмен монолог (напр. писмо). Тогава в първия случай от значение ще са действията говорене/слушане, които изискват специфични знания и умения. Във втората ситуация речевите действия ще бъдат писане/четене, които на свой ред също се свързват с конкретни знания и умения. В посочения пример се вижда методическата несъстоятелност на предложената в документацията работа с устойчивите изрази за благодарност. Не става ясно в как-

ви речеви действия ще се включат учениците, какви знания и умения (обща за етикетното общуване и специфични за устната и писмената, за диалогичната и монологичната реч) ще бъдат обект на усвояване.

В документацията се наблюдава и друг, много по-съществен пропуск. Ето какъв е той. За да се формират успешно знания и умения за речево-етикетно общуване, задължително трябва да се създадат методически условия за осмисляне на корелацията между формулите на речевия етикет и екстралингвистичните ситуативни признаци. Известно е, че устойчивите изрази за учтивост обслужват стереотипни ситуации, в които всяка смяна на социалните роли на комуникантите, на обстановката на общуването се съпровожда с “превключване” на лингвистичния “код” (напр. ти/Вие формулите). Без знания и умения за това превключване е невъзможно да се осъществи етикетната комуникация. Но очевидно и в този случай в документацията се разчита на обучение, основано на интуицията. Едва в IV клас е предвидено да се формират практически умения за обръщение към познат и непознат, за употреба на учтивата форма и пр. (17, с. 15) Не е ясно как в I, II, III клас учениците

ще се “научат” да употребяват формулите на етикета без ориентация в определени ситуации на общуването.

На фона на направения тук коментар се очертава кръг от пропуски, подсказващи, че в учебното съдържание се разчита предимно на детската интуиция. Не е посочен минимум от знания и умения, необходим за развитието на ученическата вежлива реч. Учебното съдържание не е синхронизирано със съвременните концепции за речта като вид дейност и за текста като реализация и продукт на тази дейност.

Ако анализираме учебната програма от друг зрителен ъгъл, ще забележим, че е нарушен основният дидактически принцип за системност и последователност. В учебното съдържание за всеки клас са предложени тематични групи на речевия етикет, върху които приоритетно да се работи. Но ако в I клас във фокуса на методическата дейност са 4 ситуации на етикета (“Поздрав”, “Сбогуване”, “Молба”, “Благодарност”), то в следващите класове лексико-семантичните полета “се свиват”, за да остане само едно в IV клас – “Обръщение”. Известно е, че “системата на обучението в устна и писмена реч се реализира в последователна подредба на упраж-

ненията, която се основава на уменията, необходими за създаване на езикови съобщения. Всяко ново упражнение затвърдява или усъвършенства, обогатява или задълбочава основните знания и умения”. (3, с. 11) В такъв случай обемът на учебното съдържание за развитие на вежливата детска реч трябва да се определя по точно обратната логика – от общата представа за речевия етикет и практическата работа с 3-4 негови тематични групи, познати и близки на учениците от I клас, към все повече ситуации на етикета, към все по-обхватни знания и умения, градиращи възходящо до IV клас.

Специално внимание заслужава и въпросът за възможностите, дадени от учебната документация за развитието на устната диалогична реч, тъй като речевият етикет функционира най-интензивно под тази форма в практиката на носителите на езика. В I клас етикетните речеви прояви на малкия ученик протичат в условията на устната диалогична реч. Методическият приоритет е логичен и обясним – детето постъпва в училище със сравнително развита устна диалогична реч, която е надеждна опора по пътя към овладяването на писмото и монолога. В следващите два класа (II и III)

учебното съдържание не предполага системни грижи за развитието на устната реч, оторизирана с етикетни функции. Превес заемат етикетните изяви в писмена форма. Едва в IV клас отново се предвижда обучението в етикетно общуване да се съсредоточи около устния диалог.

В съвременната методическа наука е доказан негативизмът на подобна тенденция. Качествата на детската реч не се развиват положително, ако се пренебрегва работата над устната и форма за сметка на тази над писмената. В началното училище е нужно да се отделят грижи за равностойното развитие на тези две речеви форми. От друга страна, устната и писмената реч се пораждат от различни мотиви. По тази причина посочените речеви форми трябва да се формират с подходяща методическа тактика, съобразена с психолингвистичната им природа и с автономността им.

Погрешна е презумпцията, че тъй като на старта в I клас детето има сравнително развита диалогична реч, в училище всички усилия ще се ориентират единствено към овладяване на монолога. Пътят за усъвършенстване на устната реч върви от диалог към монолог и отново към диалог, но на по-високо равнище. Обучението в

диалогична реч не е насочена само към реактивна дейност. То включва и инициативно говорене. “Движението” е от стереотипите на речевия етикет към изказвания в свободна беседа. Чрез обучението в усна диалогична етикетна реч се усвояват стратегии на речево поведение, гарантиращи ефективност на социалните контакти. Това ни дава основание да твърдим, че в документацията на началното училище неоснователно е пренебрегната работата над усната диалогична реч, която е в основата на етиката.

Въпреки констатираните несъвършенства не може да се отрече стремежът проблемите за вежливата реч на ученика да се изведат на преден план в учебната програма. Очевидно е намерението вниманието да се насочи към грижата за формиране на етикетната култура на детето.

Тази тенденция намира израз и в съдържанието на учебниците по български език в началните класове. Специалните теми, посветени на речевата учтивост, са твърде ограничени на брой. Но те се проектират в по-общия контекст на учебния материал, третиращ проблемите на езика и общуването. Така например в учебника по роден език за II клас е включен комплекс от теми, свър-

зани с речевата култура: “Усна и писмена реч”, “Как да говорим”, “Как да пишем” и т.н. (2, с.12-24) Аналогични примери се откриват и в учебника по български език за IV клас: “Езикът – средство за общуване”, “Книжовният език и диалекти”, “Видове текст по цел на създаване” и пр. (13, с.4,12,26-32)

В тези случаи учебното съдържание не поднася готови методически решения на учителя, но подсказва възможности проблематиката да се конкретизира и по-пряко да се ориентира към усвояването на знания и формирането на съответни умения за етикетно-речево общуване.

Методически потенциал за развитие на вежливата ученическа реч има и в буквара, особено в първите му илюстративни страници, съответстващи на работата в предбуквения период на ораторияването. (8, с. 4-25) Тук са включени ситуации, персонажи и сюжети, близки на първокласника. В картините е апликирано използването на видовете реч, а разновидностите на речевата дейност са представени чрез символи. Постепенно чрез диалогичното общуване първокласниците се насочват и към речевия етикет: “Как да разговаряме помежду си”. (8, с. 10-11)

При решаването на задачите за развитието на вежливата ученическа реч в помощ на учителя могат да бъдат и отделни учебни помагала за децата от I до IV клас, които макар посветени на по-общии аспекти на възпитателната работа кореспондират с комуникативната култура и с речевата етикеция. (5;6;7;11;12) За съжаление те не са популярни в масовата училищна практика. В тях не се предлага методическата система или конкретна тактика за развитието на детската вежлива реч. Но те дават възможност учителят да предложи на свой прочит съдържанието им и да модифицира отделни идеи с оглед на педагогическата реалност в класа, в паралелката.

В същото време чрез надпредметната си характеристика посочените пособия подсказват още един от нерешените проблеми на учебната документация. Въпреки методическия акцент върху формирането на езиковата култура и речевото поведение не е потърсена съдържателна вертикална интеграция на началното образование по посока на коментираните въпроси. На настоящия етап тезата, че вежливата детска реч се развива успешно, ако има взаимодействие в работата по всички учебни предмети, остава теоретична констатация, ненамерила

адекватен методически "превод" в документацията, респективно – в практиката на началното училище.

От направените наблюдения и коментари става ясно, че съвременната учебна документация за I – IV клас визира на преден план задачите за правилното формиране на речевото поведение и на комуникативната култура на малкия ученик. Но в същото време не се предлага стройна и ясна система за обучение в речеоетикетно общуване в началното училище. Посочените слабости на документацията, по наше мнение, са следствие на по-общите пропуски, касаещи системата за развитие на детската контекстна реч като цяло. (вж. по-подр. 4, с. 47-54; 9, с. 21-35)

Не бива да се забравя, че проблемите, свързани с речевото поведение на малките ученици, не са просто техни лични проблеми. Те са проблеми, които приоритетно трябва да се решават от родноезиковото обучение и възпитание. В този смисъл съвременната документация е длъжник на детето от началната училищна възраст.

Проблематиката за обучението в етикетната комуникация в I – IV клас е актуална. Но тя е и сложна. По тази причина настоящото изложение е само едно въведение в нея.

Предложените в учебната документация решения за развитие на вежливата детска реч се нуждаят от коректив, от методическа алтернатива. Тъй като подобни въпроси са извън предмета на настоящия текст, тук ще назовем само най-общото и най-важното в тази посока. А то е следното:

1. Спорадичната, "попътна" и интуитивна дейност за развитие на вежливата реч в условията на началното родноезиково обучение трябва да отстъпи на системна и целенасочена работа. Устната и писмената, диалогичната и монологичната реч, оторизирани с етикетни функции, следва да се формират равностойно, с методическа тактика, адекватна на психолингвистичната им природа.

Задължително е да се има предвид, че уменията за проява на речева учтивост се характеризират и моделират само в процеса на общуването, в стереотипни ситуации. Явно, нужна е методическа стратегия, при която усвояването на лингвистична и речева информация и формирането на съответни умения протичат синхронно, като на преден план се извеждат дейности с практико-приложна стойност.

2. Възпитанието на речевото поведение на учениците се осъществява в учебния процес по всички предмети в I -IV клас.

3. Училището и семейството участват в партньорство в градежа на детската комуникативно-речева култура.

ЛИТЕРАТУРА

1. Виденов, М. Езикът и общественото мнение. С., 1997.
2. Владимирова, Т. и др. Български език за втори клас, С., 1991.
3. Вълкова, Ст. Методически принципи на обучението по развитие на речта в I -III клас. - Развитие на устната и писмената реч на учениците в I -III клас. С., 1977.
4. Вълкова, Ст. Формиране на комуникативно-речеви умения в началното училище. С., 1996.
5. Гангнус, Л. В. Азбука на вежливостта. С., 1985.
6. Жекова, А. Вежливко. Учебно помагало за възпитателна работа във II клас.
7. Жекова, А. Вежливко. Учебно помагало за възпитателна работа във III клас.
8. Здравкова, Ст. и др. Буквар за I клас на единните средни училища, С., 1990.

9. *Колева, В.* Проблеми в системата за развитието на свързаната реч в началните класове. - Училище, 1993, № 7.
10. *Мандева, М.* Речев етикет - методически аспекти на работата в началните класове. - Педагогически алманах, 1993, № 1.
11. *Михова, М.* Вежливко. Учебно помагало за възпитателна работа за I клас.
12. *Михова, М.* и др. Вежливко. Учебно помагало за възпитателна работа в IV кл.
13. *Москов, М.* и др. Български език за IV клас на СОУ. С., 1993.
14. *Пейчева, Сн.* За един аспект на филологическото образование в ЕСПУ. - Български език, 1984, № 5.
15. *Петрова, М.* Социолингвистичният подход в работата на учителя по български език. - Нач. образование, 1996, № 5.
16. *Стефанова, М.* Развитие на комуникативните способности на учениците. - Нач. образование, 1991, № 6.
17. Учебна програма за IV клас на СОУ. МНП, С., 1993.
18. Учебни програми за I-III клас на ЕСПУ. С., 1984.
19. Учебни програми за I-III клас на СОУ. С., 1991.
20. *Формановская, Н. И.* Русский речевоу етикет: лингвистический и методический аспекти. М., 1982.

ORAL SPEECH ETIQUETTE IN CONTEMPORARY PRIMARY SCHOOL TEACHING DOCUMENTATION (1-4 FORMS)

MARIANA MANDEVA

Summary

The text reviews the problems of developing polite schoolchildren talk at primary native language level. It studies oral speech etiquette and its importance as a social success strategy. In this context the current syllabus and teaching materials designed for 1-4 primary school forms is analysed. with the purpose of outlining the methodological potential and the unexplored possibilities of becoming literate in oral speech etiquette in the 6-10 age group.